

Türk ve Fin-Ugor Mitolojisinde Dişi Ruhlar Üzerine Bazı Tespitler

Arş. Gör. Kübra YILDIZ ALTIN

Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı
kubrayildiz@nevsehir.edu.tr

Öz

Türk mitolojisinin üçlü evren tasarımı içerisinde, evrenin her bir katmanında ruhların yaşadığına inanılmaktadır. Bu ruhlar erkek, dişi veya ilk insanların ruh anlayışından dolayı hem erkek hem de dişi karakterli olabilmektedir. Türk inanç sisteminde bereket, koruyuculuk, yeni doğan veya yavruların korunmasında dişi ruhlara büyük görevler düşer.

Bu çalışmada Türk mitolojisindeki dişi ruhlar yapı ve işlev bakımından incelenmiş olup, Türk kültür çerçevesi bağlamında değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca kültür etkileşiminin bir sonucu olarak Türk mitolojisindeki bazı dişi ruhların Fin-Ugor halklarının mitolojisindeki dişi ruhlar ile benzerlik gösterdiği görülmüş olup, “serbest kültür değişimi” bağlamında Fin-Ugor halklarının mitolojisiyle karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Mitolojisi, Fin-Ugor Mitolojisi, Ruh, Dişi Ruhlar.

Some Findings On Female Spirits In The Mythology of Turkish and Finno-Ugric Peoples

Abstract

According to Turkish mythology, the universe consists of three layers. It is believed that spirits live in these layers of the universe. These spirits can be male or female, both male and female due to sense of spirit in primitive peoples. Female spirits duties during protection of offspring or newborn, fertility in the Turkish belief system.

In this study, female spirits have been examined in terms of its structure and function in Turkish mythology. Also, they have been evaluated in the context of Turkish culture frame. In the sense, some female spirits show similarity in the mythology of Turkish and Finno-Ugric peoples. This is a result of cultural interaction. So, we have made a comparative examination between the mythology of Fin-Ugor peoples and Turkish mythology in the context of "free culture exchange".

Keywords: Turkish Mythology, Mythology of Fin-Ugor Peoples, Spirit, Female Spirits.

Günümüze kadar Macarların Türklerle ilişki ve etkileşimleri konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Németh'e göre büyük Fin-Ugor boyu ile 7-8 Türk boyunun teşekkülünden meydana gelmiş bir topluluk olarak görülen Macarlar, tarihsel süreç içerisinde birçok kez Türklere tesadüf etmişlerdir. Eski bir balıkçı ve avcı-toplayıcı topluluk olan Fin-Ugor halklarının Macarların atası olup-olmadıkları ile ilgili tartışmalar bir yana bırakılırsa, onların Türklerle olan münasebetleri ve uzun bir süre birlikte yaşamaları dikkate alındığında, bu halkların kültür ve mitolojilerinin şekillenmesinde Türk unsurlarının varlığı bir gerçektir (Akın, 1982). Benzer bir düşünceyi paylaşan Rásonyi (1993: 118) Macarların özünü Türklerle en eski çağlardan beri etkileşimi olan Fin-Ugor'ların oluşturduğunu düşünmekle birlikte *Türkler, Macarların babası, Fin-Ugorlar ise anasıdır* diyerek bu düşüncesinde daha da ileri gitmiştir.

Fransız etnologu G. Gontandon ve J. Darko'nun kültürler arasındaki alış verişi açıklamak için kullandıkları *kültür çevresi* kavramı, Turhan'ın (1987) *serbest kültür değişimleri* düşüncesiyle paralellik göstermektedir.¹ Farklı kültürlerle sahip iki topluluk karşılaştıklarında birbirlerine bazı unsurların alıp-verilmesine dayanan bu düşünce *ödüncleme kuramı* ile benzerlik gösterir. Bu tür değişimde yaratmaların olay, kahraman, motif, vb. düzeylerde ödünclemelerin varlığı söz konusudur. Kafesoğlu (2011: 37-38), Ural-Altay kavimlerine (Türkler, Fin-Ugorlar, Moğollar, vb.) ait bozkır kültürünü, doğrudan Türklere bağlamaktadır. Bu bağlamda avcı-toplayıcı yaşam sürmüş olan eski Fin-Ugor halklarının mitolojilerindeki kimi unsurlar ile Türk mitolojisindekiler arasındaki benzerlik şaşırtıcı olmamakla birlikte serbest kültür değişiminin bir sonucudur. Dolayısıyla Türk kültürü ve Fin-Ugor halkları arasında bir kültür alış-verişi söz konusudur.

Bilindiği gibi Türkçe, Ural-Altay dil ailesi içerisinde Altay dilleri koluna aittir. Fin-Ugor halklarının konuştuğu dil ise Ural dilleri grubuna aittir. İki halkın da ayrı dil kollarına ait olması kültürel öğelerin alışverişini olumsuz yönde etkilememiş, aksine yapılan göçler inancın yanı sıra yaşam şeklini de

¹ Mümtaz Turhan, kültür değişmelerini *Serbest ve Zorunlu Kültür Değişimleri* olmak üzere ikiye ayırmıştır. Serbest kültür değişimleri, kültürün doğal değişmesi sonucu oluşurken; zorunlu kültür değişimleri baskı yoluyla değiştirilmeye çalışan değişiklikleri kapsar. Serbest kültür değişmesinde kültürün bazı öğelerinin değişmesi toplumsal yarar açısından gerekli görülür ve meydana gelen değişme toplumsal açıdan sağlıklı ve dengelidir. Daha fazla bilgi için bakınız: Turhan, M. (1987). *Kültür Değişimleri (Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik)*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık.

değiştirmiştir (Abdurrezzak, 2014: 67). Fin-Ugor ve Türk mitolojisi arasındaki ilişkide benzer bir durumun sonucudur.²

Türklerin evren tasarımı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Kimi araştırmacılara göre Türklerin evren için gök ve yeryüzünün oluşturduğu fakat birbirine zıt olmayan iki katmanlı bir yapı benimsediklerini kabul ederken, kimi araştırmacılar da yaratıcıların mekanı gök, insanların mekanı yer ve kötülüklerin mekanı yeraltı olmak üzere evrenin üç katmanlı bir yapı gösterdiği düşüncesindedirler (Arslan, 2005: 65-66). Fin halklarının mitolojisinde de üç katman söz konusudur. Tepede göklerin ve havanın tanrıları, ortada av ve balık sağlayan, orman ve suyun tanrıları, en altta da ürünlerin tanrıları vardır (Baldick 2000:180).

Dişi ruhların mitoloji sahnesine ilk olarak yaratılış mitleri aracılığıyla çıktığı görülür. Özellikle yaratılış efsanelerinde ağaç kültü ile bağlantılı veya gökyüzünden inen veya hayvana dönüşmüş kutsal kadınlar yer almaktadır. Buna Uygur türeyiş miti, kurttan doğan On-Boy veya Oğuz Kağanın eşleri örnek verilebilir.

Türklerin ilk babasının yaradılışı hakkında ise ed-Devadari adlı Mısırlı bir Türk tarihçisinin naklettiği, *Ulu Han Ata Bitikçi* adlı Türkçe bir kitaptan alınan efsanede şu bilgiler vardır: "... *topraktan yaratılan kişi dişi oldu. Bu dişi kişiye "Ay-va" adı verildi ve bu "ay yüzlü" demektir.*³ *Ay-atam ile Ay-va evlendiler*". Bu isimlendirme, yaratılan ilk kadın ve erkek olduğuna inanılan Adem ve Havva çiftindeki Havva adını hatırlatmaktadır. Havva Batı literatüründe Eva şeklinde geçer. İki isimlendirmenin fonetik olarak benzerliği dikkate değerdir. Ancak İnan (1986: 20), ed-Devadari'nin naklettiği efsaneye Oğuz menkıbeleri,

² Fin ve Türk mitolojisi arasındaki etkileşim konusunda daha fazla bilgi için, Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu danışmanlığında hazırlanan *Türk Dünyası Mitolojik Destanları ile Kalevala Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma* adlı doktora tezine bakılabilir. Bu çalışmada Türk ve Fin kültürü etkileşimleri *Kalevala Destanı* ölçeğinde incelenmektedir. Bakınız: Abdurrezzak, A. O. (2014). *Türk Dünyası Mitolojik Destanları ile Kalevala Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

³ Bazı araştırmacılara göre ay dişilik unsuru ile ilişkiliyken (Çobanoğlu, 2012: 982) bazılarına göre ay erkek olup, güneş dişilik özelliğine (Ögel, 2010: 131) sahiptir. Mukayeseli bir çalışma yapıldığında Mısır ve Yunan mitolojilerinde ayın dişilik yönü olduğu görülür: Argos'un efsanevi kralı İnakhos'un kızı İo'nun adının ay için kullanılan bir sözcük olduğunu Bernal (1998:129), *Kara Atena* adlı kitabında belirtmiştir. Bernal'e göre İo'nun iki kökeni vardır: Birincisi Mısırca ay (*i'h*) sözcüğünden gelmekle beraber *io* sözcüğü Argos lehçesinde "ay" için kullanılan bir sözcüktür. Bu bağlamda Mısır ve Yunan mitolojisinde ay ve dişilik arasında bir bağlantı olduğu görülür.

Moğol devri rivayetleri ile birlikte İran ve Yunan rivayetlerinin karıştığını düşünür.

Türklerin yaratılışı ile ilgili başka bir kutsal dişi anlatısı kurttan türeyiş efsanesinde yer alır. Göktürklerin “kurttan türeyiş efsaneleri” hakkındaki iki efsanede kurttan türeyen On-Boy ve Göktürklerin kurucusunun bu On-Boy’dan biri olan A-şi-na olduğu geçmektedir.⁴ Ancak efsanenin üçüncü varyantı farklılık gösterir. Üçüncü varyantta sekiz kardeş vardır ve sadece en büyük kardeşleri kurttan doğmuştur. Bu anlatıda kolları ve bacakları kesilen bir çocuk yoktur. Kurttan doğan en büyük çocuğun Yaz ve Kış Tanrılarının kızları ile evlendiği anlatılır. Burada da dişiliğin kutsallığı dikkat çekicidir.

Türklerde istediği zaman rüzgar estirip fırtına çıkartabilen - büyük ihtimalle Yada taşını kullanabilen - kutsal güçlere sahip ve yüksek ihtimalle bir şaman olan İdi-Nisibu⁵ adlı atanın efsanesinde: “... on yedi tane büyük ve küçük kardeş vardı. Büyük kardeşlerden birinin adı İdi-Nisibu idi. Bu çocuk kurttan doğmuştur” (Ögel, 2010: 20-29). Konu açısından dikkate değer olan şey bu atanın biri Yaz, diğeri Kış Tanrılarının kızları⁶ ile evlenmiş olmasıdır. Bu bilgiler büyük ihtimalle yine erkeğin insanoğlu, dişinin ise kutsal aleme ait olduğu izlenimi vermektedir. Benzer şekilde Roux *Eski Türk Mitolojisi* (2011: 35) adlı eserinde T’u-küelerin kurucusu Aşina’dan bahsetmektedir. Dişi kurttan doğan bu oğlan, doğaüstü yeteneklere ve sihirli güçlere sahiptir. Çin kaynaklarında Yaz ve Kış Tanrılarının kızları ile evlendiği nakledilir. Kısacası Türk’ün babası, kurttan doğan A-şi-na’dır. Nakledilen üçüncü efsane Türk’ün babasını doğrudan kurda bağlamaktadır. Bu bağlamda Ögel ve Roux’daki bilgilerden hareketle Aşina ve İdi-Nisibu muhtemelen aynı kişilerdir.

⁴ Ögel’in naklettiği başka bir efsanede de *Aşina* dişi olarak geçer (Ögel, 1995: 27-29).

⁵ İki kızla evlenen İdi-Nisibu’nun dört çocuğu olmuştur. Bunlardan birisi leylek olup uçar. Doğan ikinci çocuğun adı *Kırgız*’dır; dördüncü çocuğun adı da *Türk*’tür. Efsaneye göre dördüncü çocuk en büyüktür ve ateşi bulmuştur. Bunun üzerine diğer üç kardeş aralarında karar verip bu Türk’ü başkan seçmişlerdir (Ögel, 1995 :27-29). Eski Türk inancında hakan ilin ulu din adamı sayılırdı. Kamlık inancı ile de bağlantılı olan bu anlayış *kamgan* adında birleşmiş durumdadır. Dede Korkut Destanları’nda da adı sürekli geçen ancak kendisi görünmeyen Kamgan oğlu Han Bayındır’ın atasının işlevi eski Oğuzlarda yaygın şaman işlevine yakın bir pozisyonundadır. İnanca göre Türk hakanı, ata ruhlarının anısına yapılan törenlerin yürütücüsüyü. Beydili’ye göre (2004: 290-291) Göktürk devletinin kurucusu olan Aşina, hem devletin lideri hem de ilk şamanıydı ve şaman törenlerini gerçekleştirirdi.

⁶ Ögel her ne kadar Tanrı olarak aktarsa da Türklerin monoteist inanç yapısına bağlı olarak bunu *güçlü ruh, iye* veya *ata* olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır. Ögel’in Kış Tanrısı olarak belirttiği varlık muhtemelen Türk dünyasında *Ayaz Ata/Kan* veya *Kış Han* (Çetin, 2002: 30-35) olarak bilinen ata kişidir.

Oğuz Kağan efsanesinde Oğuz'un doğuşu ile ilgili bilgi mevcut değilse de eşlerinin gök ve yer ile bağlantılı olduğu görülür. Ögel'e göre (2010: 139) Oğuzlar yerin ve göğün bütün kuvvetlerini ve unsurlarını kendilerinde toplayarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Oğuz-Han bir insanoğludur. Yer ve Gök'ün kutsal ruhları ise dışıdır. Göktürklerde de kurt dişi idi. Bu bağlamda kadını kötü ve günahkar olarak gören, aslında Mısır kaynaklı Yunan mitolojisinin aksine (Yolcu, 2013: 187), kadim Türk mitolojisinin kutsal olana dışıyı atfetmesi dikkate değerdir. Biyolojik yapının üremeyi kadına vermesi ile birlikte inanç sisteminin de kutsallığı kadına bahşetmesi arasında benzer bir düşünce yer almaktadır. Yakut inancında da *Yer Ana* ve *Gök Ana* olmak üzere iki ana karakterli dişi ruhların varlığı Oğuz Kağan'ın eşlerini hatırlatmaktadır.

Ruhlara kurban ritüelinde de dışının konumu dikkat çekicidir. Eski Türklerin inanç sisteminde kurbanlar *kanlı kurban* ve *kansız kurban* (saçı) olmak üzere ikiye ayrılırdı. Türk mitolojisinde dişilik o kadar büyük bir öneme sahiptir ki en makbul olan erkek hayvanın kurban edilmesiydi.⁷ Dede Korkut Kitabı'nda da toy düzenleneceği zaman *attan aygır, deveden buğra ve koyundan koç* kestirme adeti vardı.

Türk mitolojisinin üç katmanlı yapısı içerisinde iyiliklerin mekanı olan gökte dişi ruhlar yer almaktadır⁸. Altay Şamanizmine göre, Gök Tanrı'nın yönetme kudreti verdiği en büyük ruhlardan birisi olan Ülgen'in "*Ak Kızlar/Ak Kıstar*" veya "*Kıyandar*" adlarında dokuz kızı olup, bunlar şamanın ilham perileridir (İnan, 1986: 33; Anohin, 2006: 13).

Altay yaratılış efsanesine göre Ülgen, dünyayı yaratmayı düşünürken su içinden çıkan *Ak-Ana/Ak-Ene* adlı dişi bir ruh Ülgen'e akıl verir. Efsanede "*Ak-Ana'nın buyruğu üzerine Tanrı böyle yaptı*" ifadesi vardır ki konu açısından dikkate değerdir (İnan, 1986: 39; Ögel, 2010: 570). Kadının bilgeliği ve akıl vericiliği mitolojiden başlayarak neredeyse tarihin her döneminde ifadesini bulmuştur. Bilindiği gibi Türk geleneğinde yapılan işe göre ad verilirdi ve Orhun

⁷ Ancak Kırgız ve Kazak folklorunda *töbel baytal* yani *alında beyazlık bulunan genç kısrak* kurban edildiği bilinmektedir: Manas Destanı'nda, Manas doğduğu gün Yakup Han'ın ak boz kısrak kurban etmesi, Manas'ın oğlu Semetey'in babasının mezarı başında ak boz kısrak kesmesi, benzer şekilde Kazakların Edige ile Toktamış destanında da kısrak kesmeleri bunun bir göstergesidir (İnan, 1986: 101).

⁸ Genel düşünce gökyüzünün iyiliklerin mekanı olduğu yönünde olmakla birlikte Yakutlara göre gökyüzünde çeşitli hastalıkları insanlara musallat eden kötü ruhların olduğuna dair inanç vardır. Daha fazla bilgi için bakınız: Kaya, M. (2007). *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri*. Ankara: Bağlam Yayıncılık.

Abidelerinde ili toplayıp düzen getirene *İltiriş Kağan* ismi verilirken, kağanın eşine *İl-bilge Hatun* isminin verilmesi tesadüf değildir: *Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak* (Ergin, 1973: 22). Kısacası kadının akıl verici özelliği ve erkeğin birliği sağlama işlevi verilen isimlerde somutlaşmıştır. Mitolojinin de kadına akıl vericilik işlevi yüklemesi geleneğin sürekliliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Fin-Ugor mitolojisinde Ak-Ene ve Umay'a benzer işleve sahip bir dişi ruh, dünya ve insanın yaratılışında yer almıştır. Fin-Ugor halklarında Yer Anası olarak geçen *Kaltashch-ekva*, dağ şeritli okyanus yüzeyinde yüzen toprağı korumak için Numi-Torum'a tavsiye vermiştir. Bu dişi ruh, aynı zamanda ruhsal hayvan, kelebek veya - (totem) soyun hayvanı- dişi kaz veya tavşan olarak betimlenmişti. İnsanların atası olarak *Kaltashch-ekva*'nın çocuk doğumuna yardım ettiğine ve insanların kaderini belirlediğine inanılmıştı (Yurchenkova, 2011: 176). Bahsi geçen bu örnek serbest kültür değişiminin bir sonucudur.

Şaman dualarında görülen gökyüzüne ait başka bir dişi ruh olan *Yayuç*, Ulus anası olup, yurdu koruduğuna inanılan *Ana Maygıl*, Türklerin bir yaratılış efsanesinde adı geçen ve gökyüzünün yedinci katında oturduğuna inanılan *Gün Ana* iyi karakterli dişi bir ruhlardır.

Türk mitolojisinde *Umay* veya *Umay Ana* yaratıcı kudrete sahip dişi bir ruh olup Türk dünyasının tüm boyları arasında farklı isimlerle yaşamaktadır⁹. Bayana-Payana bunlardan birisidir. Altaylılar arasında yaşlıların ve yeni doğmuş çocukların koruyucu ruhunun adı olarak geçen Payana, Umay'ın başka bir varyantıdır (Beydili, 2004: 371-372). Türk mitolojisinde çocukların koruyucusu olduğuna inanılan iyi bir ruhtur. Günümüzde, diğer iyelerin çoğunda olduğu gibi, Umacı adıyla kötü bir varlığa dönüşmüştür. Dönüşüm geçirdiği bir diğer nokta, içinde yer aldığı söylemlerde olmuştur. Yudahin'in *Kırgız Sözlüğü*'nde Umay için efsanevi bir kuş ve çocukların koruyucusu olmak üzere iki anlam verilmiştir. Sözlükte efsanevi bir kadın denildikten sonra *menin kolum emes, umay enemdin kolu* deyişi dikkat çekicidir (Yudahin, 1998: 783). Bu deyişin bugün "*Bu el benim elim değil, Fatma Ana'nın eli*" sözleriyle İslamileştiğini görüyoruz. Bu söz halk arasında günümüzde de birçok pratikte söylenmektedir. Bolluk, bereket getirdiğine inanılan *Fatma Ana'nın Eli* adıyla

⁹ Umay kelimesinin etimolojisi hakkında ay kültü, kadın cinsel organı ve analık kavramı ile ilişkilendiren açıklamalar vardır (İnayet ve Öger, 2009: 1184).

çeşitli süs ve takı eşyaları da üretilip satılmaktadır. Asıl konuya dönecek olursak; Hz. Fatma, Hz. Muhammed'in kızıdır ve İslamiyet'te Ehl-i Beyt'tir. İslami gelenekte, Şamanist inancın Umay'ı yaşayamayacağı için halk zamanla Umay yerine Hz. Fatma'yı yerleştirmiş ve aslında bu şekilde her iki dönemin inancı aynı anda yaşama imkanı bulmuştur.

Yeryüzü veya yer-su içinde değerlendirilen en eski dişi ruh olarak *Yer Ana* kültü görülmektedir. Yakutların mitolojik inançlarında Yer Ana genelde ağaçla bütünleşmiş olarak sunulur (Bayat, 2007: 19). Yer Ana, dünya ağacı, ağacın dişliliği, kayın-kadın birlikteliği ile kuşkusuz ki bağlantılıdır.

Türk mitolojisinin temel karakterlerinden biri olan Yer Ana, Türk dünyası inanç sisteminin hemen hepsinde görülen bir figürdür. Bu inanış sisteminde yer, ana olarak kabul edilmiştir. Öyle ki bugün Anadolu'da hala *toprak ana* bu kadim inancın bir kalıntısıdır. Yer Ana Türk dünyasında isimlerle yaşamaktadır. Yakutlarda doğadaki her türlü bitki ve hayvanı koruduğuna ve bunların artmasını sağladığına inanılan *Aan Alahçın Hatun*, Tatar inanç sisteminde tarlaları koruduğuna inanılan *Jir İyase* (Beydili, 2004: 280) bunlardan birkaçıdır.

Yer-su kültü içerisinde değerlendirilebilecek birçok ruh vardır. İye olarak isimlendirilen bu varlıklar Dağ iyesi, su iyesi, orman iyesi, tarla iyesi, vb. gibi hemen her yerde bulunur. Doğayı koruyan iyeler olduğu gibi şamanların da *Emeget/Emegen*¹⁰ adlı koruyucu ruhları vardır. Dişi ruh olarak bilinen bu varlıklar Yer Ana'yı simgelemektedir. İnanca göre Emegelçi'nin, çocukların mutluluk ve sağlığının koruyucusu olduğuna inanılmaktadır.

Mordvin halk inancında büyük anne simgesini tamamlayan dişi ruhlar vardır. Türk mitolojisinde iyeler olarak karşımıza çıkan bu varlıklar her şeyin koruyucusu olarak görülür. Yani evin, ateşin, suyun, vb. ayrı ayrı koruyucu ruhları vardır. İnsan nasıl canlı bir varlık olarak görülüyorsa, doğa da canlı bir varlık algılanmıştır. Evi koruyan Kudava ve çiftliği koruyan Yurtava'nın Türk mitolojisindeki koyucu dişi ruhlara benzer yapı ve işlev özellikleri gösterirler. Fin-Ugor halkları arasında bu ruhlar insanın kaderini önceden bilebilirler ve belli durumlarda bunu etkileyip değiştirebilirler. Düğün, cenaze töreni, canlanma veya köşe taşı yerleşirken, yeni bir ev inşa edilirken veya taşınırken,

¹⁰ Umayın analık kavramının kökünü oluşturan *ama, eme, imi, emeci, emecek, imçek* (İnayet ve Öger, 2009: 1184) ile etimolojik olarak ilişkisi olduğu düşüncesi bağlamında şamanların koruyucu ruhlarının Umay ile bağlantısı söz konusudur.

vb. durumlarda Kudava ve Yurtava'nın varlığına ihtiyaç duyulmuştur (Yurchenkova, 2011: 179).

Türk mitolojisinde suyu koruduğuna inanılan su iyisi adlı koruyucu bir ruh vardır. Bu yüzden Türkler Şamanist dönemde bu ruhu kızdırmamak adına nehirde yıkanmaz veya suyu kirletmekten kaçınırlardı. N. A. Alekseev'in aktardığına göre, Tuva'da yaşayan Todjaların inanç sistemleriyle ilgili bir bilgide bu iyenin kadın olduğunu görülür: “*Tuvali Todjamn inançlarına göre büyük nehirlerin ve göllerin bile insanlara sadece kadın biçiminde görünen ruh sahipleri vardır. Todjalar balık avından önce onlara kurbanlar sunarlardı.*” Kumanlar arasında da suyun sahibi ruh, uzun kollu çıplak bir kadın olarak tasvir edilir (Hoppal, 2001: 213-221). Fin-Ugor halkları arasında da Ved'ava adlı Su Anası vardır. Ved'ava, hem görünüş hem de işlev bakımından deniz kızları ile bazı ortak özelliklere sahiptir – deniz kızları gibi, Ved'ava insana benzeyen bir figürdü, o sarkık göğüslü ürkütücü bir kadın olarak ve uzun dağınık saçlı (ya çıplak ya da kıyafetli) genç bir kız olarak görünürdü. Deniz kızları gibi su, Ved'ava'nın evi idi ve o insanoğlunun kaderini, üretkenliği ve tarlanın mahsul verimini etkilerdi (Yurchenkova, 2011: 176-177).

Türk kültürü anaerkil bir yapıya sahiptir (Çobanoğlu, 2012: 981-982). *İye Kul* olarak bilinen hayvan ana tasavvurunda, bu varlık *hayvan suretinde tecessüm eden eş* veya *şamanın hayvan kılığında betimlenen ruh arkadaşı* olarak tanımlanabilir (İnan, 1953: 214, Beydili, 2004: 272). Özellikle kadın şamanların İye Kullarının zararlı olduğuna inanılmaktadır. Dikkat çekici olan ise erkek ve kadın şamanların İye Kullarının her zaman dişil varlık şeklinde tasavvur edilmesidir. Bu durum, şamanlığın kökeninde dişil bir karakter taşıdığını ve anaerkil yapının köklerde hala devam ettiğini gösteren iyi bir örnektir (Bayat, 2010: 64-65).

Kötülük mekanının sahibi Erlik'in Şaman Ülgen'e kurban sunmaya giderken onu yoldan çevirmeye çalışan kızları vardır (İnan, 1986: 40; Anohin, 2006: 9-10). Bundan başka yeraltına ait kötü ruhlar arasında albastılar vardır. Kazak ve Kırgızlarda keçi suretinde görünen bu ruh, loğusa kadınlara musallat olması ile tanınmaktadır. Anadolu'da da benzer şekilde inanılan varlık genel olarak dişil, hilekar ve yalancıdır (İnan, 1986: 172). Bu kötücül mitolojik dişinin diğer Türk boylarında farklı adlarla yer aldığı görülür: *Hal Ninesi*, *Çay Ninesi*, *Al Kadını* gibi (Beydili, 2004: 37).

Umay'ın tam olarak zıddı olup yeni doğum yapmış kadınlara, yeni doğan bebeklere musallat olan ve *Al yış* denilen karanlık ormanda yaşadığına inanılan

Alkarıları/Albastılar (Ergun, 2010: 119-120) da Türk dünyasında varlığına inanılan diğer kötü niyetli dişi ruhlardandır. Diğer birçok kaynakta kötü karakterli dişi ruhların isimleri geçse de bunlar farklı boylara ait destanlarda yer almadan kaynaklanmaktadır. Çeşitli efsane ve masalarda farklı adlarla karşımıza çıkan bu ruhlar aslında her bir katmana ait tek bir kaynağın varyantlarıdır.

Ötüken ormanları, Göktürk ve Uygurlar devrinde kutsal sayılıyordu. İnan'a göre (1986: 62) orman kültürü ilkel toplulukların orman ürünleriyle ve avcılıkla geçimlerini sağladıkları devrin bir kalıntısıdır. Tarım ve geniş bozkır alanlarında çobanlık ile geçinen uluslarda orman kültürü eski önemini kaybetmiş, orman tanrıları da kötü ruhlar sayılmıştır. Bu ikili yapıyı ilk insanın ruh anlayışına da bağlamak mümkündür. Levy-Bruhl, *İlkel Toplumlarında Mistik Deneyim ve Simgeler* (2006) adlı kitabında bu konuya temas etmiştir. Bu bağlamda doğa ve doğaüstü, nitelik bakımından birbirinden ayrı olarak algılsa da tek bir gerçekliğe aittir. Bu tek gerçeklik, iki olguyu ayırmamakta aslında farklılaştırmaktadır. Dolayısıyla ilkellerin düşünce yapısında bu alanlar iç içedir. Toplumları sınıflandırmak, dünyayı bölgelere ayırmak, kategoriler yaratmak sosyal bilimcilerin olgu ve olayları anlamak için kullandıkları bir yöntemdir. Kategorileştirme taslak çizmeyi ve yapıyı bütün olarak görmeyi sağlar. "İlkel" düşüncede ise böyle bir uygulamaya ihtiyaç duyulmaz. Onlarda her şey tek bir gerçekliğin görüntüsü olup, bitiş ve başlangıçla ilgilenilmez. Dolayısıyla orman ruhunun gerek Türk mitolojisi, gerek Fin mitolojisinde ikili bir yapı göstermesi, ilk insan düşüncesindeki ikili yapının bir sonucudur. Örneğin, Fin-Ugor mitolojisindeki Vir'ava ile benzerlik gösterir. Fin-Ugor halkları arasında orman ruhu ikili bir karaktere sahiptir. Orman Anası, Vir'ava, kimi zaman, kadın doğurganlığını koruyan bir varlık olarak görülürken, bazı metinlerde, o ebe olarak yer alır – muhtemelen, bu onun büyük göğüslerini omuzları üzerine atan veya dizlerine bağlayan insan biçimli simgesi ile ilişkilidir. Vir'ava geleceği tahmin etme yeteneğine sahiptir: bir rivayete göre o, çocuk doğumuna yardım ederken ilk yeni doğanı suda boğmuştu ve ikinci bebeği ateşe atmıştı ve üçüncüsünü kundak kıyafetlerine sarıp annesine vermişti. Vir'ava ile ilgili birkaç peri masalında çocukları kaçırdığı anlatılır. Vir'ava aşırı uzun bacaklara veya sadece tek bacağa, başının üzerinde tek bir göze sahiptir, dişleri büyüktür ve sivri uçlu tırmık çivisini hatırlatır, o kördür (veya gözleri ağrır) ve dişleri büyük olup hoş olmayan bir görünümü vardır (Yurchenkova, 2011: 178-179).

Kazan Tatarlarının halk anlatılarındaki Şürelî tipi bir çeşit orman ruhudur. Kazan Tatarlarının inancında onun parmakları ve tırnakları uzun olup derisi kıllı, uzun kulaklı ve bazen boynuzlu olarak ağaca benzeyen insan şeklinde tasvir edilir. Çoğunlukla kadın olarak düşünülse de zaman zaman erkek olarak görülür. Kadınların göğüsleri sarkıktır ve omuzlarına atarak yürürler. Ormana giden insanları kandırıp yollarını kaybetmelerine sebep olduğuna inanılır (Atnur, 2007: 27). Ural halkları grubuna ait olan Yuraklar arasında orman ruhu *parnee* görünmeyen, kötü niyetli olan, insanları bile öldürebilen bir varlıktır. Bazı rivayetlere göre onun yeraltında çürümüş bir ağaç gövdesinde yaşayan dişi bir ruh olduğuna veya insan görünümü ve kanatları olduğuna inanılmaktadır (Hoppal, 2001: 215). Bu bağlamda orman ruhunun bazı halkların anlatılarda kadın-erkek, bazılarında ise iyi-kötü olarak düşünülmesi ilk insanların ruh anlayışlarına bağlı bir durumdur. Bunu sadece konar-göçerlikten yerleşik hayata geçmek ile sınırlandırmak eksik bir değerlendirmeye neden olacaktır. Bunun bir başka boyutu da kültür etkileşimleridir. Coğrafi çevre olarak birbirine yakın kültürler serbest kültür değişiminin etki alanına kuşkusuz ki gireceklerdir.

Sonuç

Türk dünyası inanç sistemine göre dünyada ne kadar nesne varsa bir o kadar iye yani bunların koruyucu ruhu olacaktır. Bunların cinsiyeti kimi zaman belliyken, kimi zaman da Türk dünyasının farklı boylarında değişiklik göstermektedir. Bu çalışma kapsamında Türk mitolojisindeki dişi ruhları tek tek saptamak ve her birinin özelliğinden bahsetmek hem konunun içeriği hem de çalışmanın sınırları gereği mümkün değildir. Bu bağlamda çalışma içerisinde dişi ruhlar üzerine bazı tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Türklerin dünya görüşünde iyilik ve kötülükten sorumlu olmak üzere çeşitli ruhlar yani iyeler tayin edilmiştir. Bu ruhlar erkek, dişi veya hem erkek hem de dişi karakterli olabilmektedir. Bereket, koruyuculuk, yeni doğan veya yetişkin olmayan yavruların korunmasında dişi ruhlara büyük görevler düşer. Bu dişi ruhlar doğayı düzenler, şamana ayinde yardım eder veya onu yolundan çevirir. Görüldüğü üzere Türk düşünce sisteminde evren denge üzerine kurulmuştur ve dişiler bu düzen içinde önemli işlevlere sahiptir. İyi dişi ruhların dikkat çeken en büyük özellikleri yavruları korumak ve dolayısıyla verimliliği arttırmaktır. Kötü niyetli dişi ve erkek tüm ruhlar ise iyiliğin karşısında yaratılmış, iyilik karşısında ebediyen mücadeleye hazır olan kötü varlıklardır.

Türklerin tarih sahnesine çıktıklarında Moğol, Mançu, Tunguzlar ve Fin-Ugor halkları ile temas halinde oldukları görülür. Farklı kültürlerle sahip iki topluluk

karşılaştıklarında birbirlerine bazı unsurları alıp-verilmesi kültür çevresinin, kültürel ödünçlemenin veya serbest kültür değişiminin bir sonucudur. Türk mitolojisindekilere benzer şekilde bu halkların mitolojisinde de yapı ve işlev bakımından birbirlerine yakın dişi ruhların varlığı *serbest kültür değişiminin* bir sonucudur.

Kaynakça

- Abdurrezzak, A. O. (2014). *Türk Dünyası Mitolojik Destanları ile Kalevala Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Akın, H. (1982). Nemeth'e Göre En Eski Türk-Macar Münasebetleri. *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XXX (1-2).
- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova. Konya: Kömen Yayınları.
- Arslan, M. (2005). Türk Destanlarında Evren Tasarımı. *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, 65-75.
- Atnur, G. (2005). Tatar Halk Anlatılarına Şürelî Tipi. *Millî Folklor*, Sayı (73), 26-30.
- Baldick, J. (2000). *Hayvan ve Şaman*. Çev. Nevin Şahin, İstanbul: Hil Yayın.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bayat, F. (2010). *Türk Kültüründe Kadın Şaman*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bernal, Martin, (1998), *Kara Atena Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985*, Çev. Özcan Buze, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Beydili, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Çev. Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Çetin, İ. (2002). Türk Mitinde Kut İyesi Kıdır ve Medeniyet Değişikliğinde Kıdır'dan Hızır'a Geçiş. *Millî Folklor*, Sayı (54), 30-35.
- Çobanoğlu, Ö. (2012). Türk Mitolojisinde Al Dini ve Okra İlişkisi. 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi II. Cilt*, 981-986.

- Çobanoğlu, Ö. (2014). Serbest Kültür Değişmeleri Bağlamında Türk ve Ermeni Sözlü Edebiyat Geleneklerinin Etkileşimleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Yeni Türkiye*, Sayı (60), 1-14.
- Ergin, M. (1973). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergun, P. (2010). Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü. *Milli Folklor*, Sayı (87), 113-121.
- Hoppal, M. (2001). Sibiryaya Şamanizmde Doğa Tapınımı. Çev. Gürbüz Erginer, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı (41), 209-225.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnayet, A. ve Öger, A. (2009). Uygur Türklerinin Mitolojik, Dini ve Tarihi Kadın Kahramanları Üzerine. *Turkish Studies*. 3(7), 523-528.
- Kafesoğlu, İ. (2011). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kaya, M. (2007). *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri*. Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Levy-Bruhl, L. (2006). *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, Çev. Oğuz Adanır, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Rásonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara: Bilgesu.
- Turhan, M. (1987). *Kültür Değişmeleri (Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik)*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- Yolcu, M. A. (2013). Havva'nın Öyküsü: Kozmolojik ve Antropogonik Mitlerden Kadın Yaratımına Senkretik Bir Yaklaşım. *Folklor/Edebiyat*. Sayı (73), 185-196.

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. Çev. Abdullah Taymas, Cilt 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yurchenkova, N. (2011). About Female Deities In The Mythology Of Finno-Ugric Peoples. *Folklore*, Sayı (47), 173-180.